

В. В. Рожнова,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

УДК 343.131

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

*Досліджуються актуальні питання змісту принципу
верховенства права, його місця у системі принципів кримінального
провадження, співвідношення з принципом законності.
Розглянуто окремі положення нового Кримінального
процесуального кодексу України в аспекті реалізації принципу
верховенства права.*

Ключові слова: принципи кримінального провадження, верховенство права, законність.

На відміну від Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. (далі — КПК України) містить окрему главу, присвячену засадам (принципам) кримінального провадження. Серед засад кримінального провадження у ч. 1 ст. 7 КПК України передбачено верховенство права, зміст якого полягає в тому, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ч. 1 ст. 8).

Положення ч. 1 ст. 8 КПК України фактично відображає відповідну конституційну норму про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Визнання та дія принципу верховенства права в Україні закріплені у ст. 8 Конституції України, відповідно до якої Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Однак, як відомо, не Конституція і не закони надають народу право, а своє право народ втілює через конституційні та інші законодавчі норми. Тобто верховенство права не у верховенстві Конституції над іншими законами в державі, міжнародного договору України над національним законодавством тощо (це є складовою змісту принципу законності), а у розумінні того, що права та свободи людини є основою, джерелом, а не результатом права держави.

Як стверджується М. І. Козюброю, складність і багатогранність категорії верховенства права значно ускладнює будь-яку спробу сформулювати універсальне визначення цього поняття, прийнятне для усіх галузей права, для усіх життєвих ситуацій [1, с. 7]. З цим погоджується більшість західних правознавців, вітчизняних науковців, це підтверджується й юридичною практикою, насамперед, Європейського суду з прав людини, який неодноразово акцентував увагу на ситуативності змістовної інтерпретації поняття верховенства права, традиційно уникаючи, на думку

П. М. Рабіновича, такого його дефінування, яке можна було б поширити на всі без винятку життєві обставини [2, с. 37–46].

Усі дослідження верховенства права ґрунтуються на визнанні та беззастережному сприйнятті як найвищої цінності людини її невідчужуваних прав і свобод, які лежать в основі “стримувань і противаг” державної влади. За твердженням М. І. Козюбри, невідчужувані права та свободи людини є тим обмежувальним бар’єром, який не може бути подоланий на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою гілками влади [1, с. 7–8].

Верховенство права, в основі якого невідчужувані права та свободи людини, обумовлює існування усіх інших правових принципів, у тому числі у сфері кримінального судочинства, які знайшли своє відображення як у Конституції України, так і у новому КПК України. У системі засад кримінального провадження, що встановлена ст. 7 КПК України, принцип верховенства права розміщений законодавцем на першому місці, а тому виступає, так би мовити, “принципом принципів”, основою для формулювання та законодавчого закріплення усіх інших принципів кримінального провадження.

Разом з тим, незважаючи на таке основоположне значення принципу верховенства права, його формулювання, закріплене у ч. 1 ст. 8 КПК України, як уже зазначалося, фактично відтворює відповідні конституційні положення, не даючи відповіді на питання про зміст цього принципу саме у кримінальному провадженні. Водночас специфіка кримінально-процесуальної діяльності, наявність у її арсеналі значної кількості засобів державно-правового примусу виводить принцип верховенства права на рівень філософії кримінального провадження, при цьому філософії не в академічному розумінні, а у практичному. Кожен оперативний працівник, слідчий, прокурор, захисник, слідчий суддя, суддя саме з цієї позиції повинен ставитись до кожного кримінального провадження.

Верховенство права, закріплене у Конституції України як основоположний принцип правової держави, з часів прийняття Конституції України стало предметом дослідження багатьох фахівців, насамперед, теоретиків конституційного та адміністративного права (В. Б. Авер’янов, С. П. Головатий, М. І. Козюбра, В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко, О. М. Пасенюк, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, О. В. Скрипнюк, А. А. Стрижак, В. Л. Федоренко, С. В. Шевчук та ін.).

На сьогодні у літературі чимало публікацій, присвячених верховенству права, однак до цього часу розуміння цього правового явища є досить неоднозначним.

Тенденція до поширення нормативного закріплення принципу верховенства права на галузеве законодавство торкнулась і кримінального судочинства, що обумовлює необхідність дослідження змістовного тлумачення цього принципу саме у кримінальному провадженні.

Важливим кроком на шляху до впровадження верховенства права у сучасну практику кримінального провадження повинно стати з’ясування співвідношення між традиційним для вітчизняного кримінального судочинства принципом законності та принципом верховенства права. Слід погодитись з тим, що верховенство права не скасовує принципу законності, а натомість, розвиває його до нової якості — панування права від суто формальних вимог “дотримання закону” до інших, надпозитивних чинників змісту права [3, с. 28].

Традиційне для вітчизняної юриспруденції, і особливо для кримінально-процесуальної діяльності, панування принципу законності вимагає перегляду та адаптації відповідно до конституційних норм, міжнародних стандартів прав і свобод людини, урахування діяльності вітчизняних і міжнародних судових органів. Верховенство права повинно стати певним стандартом не лише законодавчої, а й правозастосовної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Його реалізація засвідчуватиме неупередженість державних органів, їх намагання забезпечити не тільки правопорядок, а й справедливість.

Метою статті є дослідження змісту принципу верховенства права, його місця у системі принципів кримінального провадження, співвідношення з принципом законності.

Новий КПК, починаючи з періоду його розробки та обговорення як проекту, і до сьогодні після його прийняття зазнав чимало критики як з боку теоретиків, науковців, так і від практиків. Мабуть, ще більше критичних зауважень буде висловлено після набрання ним чинності і впровадження його положень у практичну діяльність органів досудового розслідування, прокуратури, суду, адже у процесі правозастосування завжди впливали та будуть виникати нові проблеми, існування яких важко передбачити [4, с. 6].

Реалізація принципу верховенства права як основоположної, визначальної позиції для суб'єкта правозастосування повинна бути забезпечена дієвими механізмами, встановленими в законі, оскільки в іншому разі висока ідея так і залишиться гаслом-декларацією. Особливо велике значення це має для правових систем країн романо-германської правової сім'ї, до якої належить і Україна, в яких переважають нормативні засади у системі правового регулювання, а єдиною офіційною підставою для упорядкування суспільних відносин є норма права. Принцип верховенства права передбачає необхідність урахування й інших важливих чинників, здатних гарантувати досягнення реальних результатів, забезпечити справжню ефективність законодавства, своєрідне тестування норм на життєдіяльність, остаточним критерієм якої є судові рішення. До цих орієнтирів можна додати ще й необхідність урахування особливостей конкретної ситуації, використання найоптимальніших правових засобів і способів вирішення соціально-правового конфлікту [3, с. 27].

Не даючи загальної оцінки новому КПК України, слід зазначити, що в основі усіх сумнівів щодо правомірності, доцільності, обґрунтованості його окремих положень лежить, зокрема, вузько нормативістське, моністичне розуміння права виключно як системи норм, встановлених (санкціонованих) державою, її законодавчими або іншими компетентними органами влади, що встановилось в Україні з різних причин [5, с. 106–107]. На наш погляд, це також є одним із чинників, який є перешкодою для поширення дії принципу верховенства права на усю систему кримінального провадження.

Закріплюючи принцип верховенства права у системі засад кримінального провадження, законодавець, вочевидь, переслідував дещо іншу мету, ніж просто дублювання відповідних конституційних положень у тексті КПК. Маємо надію, що цим законодавець намагався привернути увагу до того, що людина як найвища соціальна цінність, непорушність її прав і свобод мають особливе значення у сфері кримінального провадження, де принцип законності, необхідність дотримання процесуальної форми є найважливішими гарантіями прав людини, а межі розсуду посадових осіб, наділених владними повноваженнями, чітко окреслені у кримінальному процесуальному законі.

Очевидно, розробники нового КПК України мали на меті зорієнтувати суб'єктів правозастосування у тому, що у кримінальному провадженні передбачена необхідність і можливість виходу за межі формальної законності (адже саме так тлумачиться співвідношення усталеного для вітчизняного правознавства принципу законності та верховенства права). В іншому випадку верховенство права втрачає свій самостійний зміст і значення, а будь-яку державу, в якій неухильно додержуються приписів законів, зокрема далеких від утвердження та забезпечення прав і свобод людини, можна буде назвати правовою.

У правовій державі право не тільки технічно досконале, а також має філософський і політичний смисл, який робить його гарантом правосуддя і свободи. Нацистська Німеччина, фашистська Італія, які мали право з високим рівнем юридичної техніки, не могли належати до правових держав. Іншими словами, технічна самобутність права, його ефективність є необхідними, але недостатніми

критеріями: держава змушена підпорядковуватись праву, а не навпаки [6, с. 105–106].

Варто зауважити, що новий КПК України містить окремі загальні положення, що можуть належати до змістової характеристики дії верховенства права у кримінальному провадженні. Насамперед, слід назвати положення ч. 6 ст. 9 КПК України, відповідно до якого у випадках, коли положення кодексу не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження (серед яких і принцип верховенства права). До того ж ч. 5 ст. 9 КПК України зобов'язує застосовувати кримінальне процесуальне законодавство України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, що також є виходом за межі принципу формальної законності.

Одним із задекларованих напрямів реалізації верховенства права у кримінальному судочинстві, на наш погляд, є ті вимоги, яким має відповідати судові рішення, що згідно з КПК України повинно бути не тільки законним, а й обґрунтованим і вмотивованим. При цьому, на відміну від КПК 1960 р., новий КПК України розкрив зміст кожної з цих вимог (ст. 370). Саме мотивуючи своє рішення, суддя повинен навести обставини та власні міркування, що спонукали його до прийняття певного рішення в конкретній ситуації, беручи на себе високу відповідальність встановлення права у кожному конкретному випадку, у кожному кримінальному провадженні. Водночас законодавцем залишена поза увагою така важлива властивість судового рішення, як справедливості, хоча саме вона, на нашу думку, якнайбільше стосується реалізації верховенства права і є її істинним проявом. Тим більше, що про справедливості судового рішення у КПК України згадується опосередковано, але лише в її вузькому значенні — щодо покарання (ст. 414).

Зважаючи на те, що принцип верховенства права, як і принцип законності, поширює свою дію на всі стадії кримінального провадження, вимоги законності, обґрунтованості, вмотивованості та справедливості повинні бути притаманні не лише судовим рішенням, які приймаються у судовому провадженні, а й процесуальним рішенням органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді.

Яскравим проявом реалізації верховенства права, свідченням розширення меж права за рамки формальної законності є функціонування такого специфічного інституту, як суд присяжних. Його діяльність за своїм змістом враховує не тільки норми права (формальну законність), а й ті правила поведінки, що не стали вимогою держави, однак властиві суспільству на цей час, визнані та поважаються ним, тобто відображає розуміння права як специфічної соціальної реальності.

Незважаючи на запровадження у новому КПК України окремої глави, присвяченої провадженню в суді присяжних, реалізації ідеї верховенства права у кримінальному провадженні цей суд навряд чи сприятиме, адже усі питання, пов'язані з судовим розглядом, крім питання, передбаченого ч. 3 ст. 331 КПК України (питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою), судді і присяжні вирішують спільно (ч. 3 ст. 383 КПК України). Не ставлячи за мету дослідження усіх висловлених у літературі поглядів і підходів щодо запровадження та дії в Україні суду присяжних, приєднуємося до думки тих учених, які вважають за доцільне і необхідне відродження в Україні суду присяжних у класичній його моделі (В. М. Тертишник, О. Г. Яновська та ін.), що передбачає здійснення правосуддя двома відносно самостійними інституціями (професійним суддею та судом присяжних), а також відокремлення питання про винність обвинуваченого від питання про покарання.

Верховенство права у кримінальному провадженні відіграє неабияку роль і у доказуванні, що, як відомо, становить основу, стрижень кримінального провадження. Одна з основних проблем, що може бути окреслена в цьому аспекті — це проблема визнання доказів недопустимими. На відміну від Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., новий КПК України дає легальне визначення недопустимого доказу. Згідно з ч. 1 ст. 87 КПК України недопустимими є докази,

отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Далі у ч. 2 цієї ж статті наводиться перелік дій, що, безумовно, повинні бути визнані судом істотними порушеннями прав людини й основоположних свобод. Частина 2 ст. 89 КПК України зобов'язує суд у разі встановлення очевидної недопустимості доказу під час судового розгляду визнати цей доказ недопустимим. Не важко помітити, що у питанні визнання доказів недопустимими законодавець оперує оціночними поняттями "істотні порушення", "очевидна недопустимість", забезпечуючи, з одного боку, гнучкість права, можливість розгляду з цих позицій будь-якої ситуації, однак з іншого — не дає критеріїв встановлення ознак істотності та очевидності. Здавалося б, усе зрозуміло: якщо доказ отриманий не в порядку, встановленому КПК України, він повинен бути визнаний недопустимим. Однак питання, що на перший погляд, є цілком зрозумілим і однозначним, виявляється не таким простим, зокрема, і з огляду на принцип верховенства права.

Чиї права, свободи та законні інтереси захищаються правилами про недопустимість доказів? Якщо проаналізувати положення ч. 2 ст. 87 КПК України, то приходимо до висновку, що, насамперед, це стосується особи, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Система правил про недопустимість доказів, у першу чергу, спрямована на забезпечення конституційного положення, відповідно до якого обвинувачення не може ґрунтуватись на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції України). І це цілком логічно та правильно. Однак яке рішення повинен прийняти суд у разі, якщо в результаті дій, які були проведені поза межами порядку, встановленого КПК України, отримані дані, що свідчать про невинність особи? З точки зору формальної законності, відповідь повинна бути однозначна, однак з позиції верховенства права питання залишається відкритим.

Як цілком справедливо вказує Б. Г. Розовський, абсолютних прав і свобод немає та й бути не може. Як і у всьому іншому в юриспруденції, і особливо у слідчо-судовій практиці, є межа, межа не догматична, а розумна. Якщо ідеальне вступає у конфлікт з реальним, то орієнтуватись слід на реальність [4, с. 6]. Варто поміркувати і над прикладами, наведеними автором далі у розрізі розглядуваного питання [4, с. 6–7].

У зв'язку з вищевикладеним хотілось би поглянути на конституційне положення про найвищу цінність людини, її прав і свобод, визначеність ними змісту і спрямованості діяльності держави у дещо іншій площині. Якщо визнати, що тут йдеться про людину — добropорядного члена суспільства, — захист якої, а також суспільства та держави, від кримінальних правопорушень визнано одним із завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України), то виходить, що принцип верховенства права у кримінальному процесі повинен тлумачитись на користь тих добropорядних членів суспільства, суспільства загалом, чиї права, свободи та законні інтереси держава повинна захищати засобами кримінального провадження, у тому числі притягненням кожного, хто вчинив кримінальне правопорушення до відповідальності в міру своєї вини.

У цьому аспекті певну зацікавленість викликають стандарти прийняття кримінально-процесуальних рішень у США, проголошені Мері Батлер, радником з правових питань Департаменту юстиції США на засіданні круглого столу з експертного обговорення нового КПК України, що відбувалося 11–12 липня 2012 року у м. Києві. Чи відповідає суспільним інтересам — це той чинник, який, за твердженням М. Батлер, повинен бути врахований судом у кожному конкретному випадку вирішення справи, прийняття рішення.

У будь-якому разі між нормативним закріпленням навіть найбільш демократичних і гуманістичних ідей та їх реальним втіленням у життя подекуди

виявляється тривалий і складний шлях, який правозастосовна практика не завжди в змозі подолати. У зв'язку з цим слід акцентувати увагу на таких основних аспектах.

Насамперед, верховенство права передбачає відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції України як основному втіленню загальної ідеї щодо визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю. Новий КПК України зазнав чимало критики, у тому числі щодо відповідності його положень Конституції України, забезпечення охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Дискусію з цього приводу можна продовжувати, а після набрання чинності новим КПК України вона, вочевидь, лише загостриться. Однак варто нагадати, що прийняття закону, навіть найбільш досконалого, з точки зору відповідності нормам Конституції та правилам законодавчої техніки, ще не означає встановлення правопорядку. Закон є лише його нормативною умовою, засобом досягнення в руках суб'єкта правозастосування.

Втілення у життя та реалізація принципу верховенства права у кожному кримінальному провадженні можливі тільки за умови незалежності, неупередженості та високої фахової підготовленості відповідних суб'єктів правозастосування, адже саме посадова особа, наділена відповідними повноваженнями (співробітники оперативних підрозділів, слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, слідчий суддя, суддя), встановлює право у конкретній життєвій ситуації, приймаючи те чи інше процесуальне рішення в межах своїх повноважень, тим самим стаючи уособленням соціальної справедливості не певному етапі кримінального провадження. Верховенство права на шляху від законодавчого закріплення до своєї практичної реалізації так і може залишитись декларацією, якщо рівень правосвідомості у суспільстві буде вкрай низьким, а у владі пануватимуть інші чинники, окрім правових.

Список використаних джерел

1. Козюбра, М. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. Козюбра // *Право України*. — 2010. — № 3. — С. 6–18.
2. Рабінович, П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України [Текст] / П. Рабінович // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2006. — № 1. — С. 37–46.
3. Петришин, О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин [Текст] / О. Петришин // *Право України*. — 2010. — № 3. — С. 24–35.
4. Розовский, B. Humble Executive Suites [Текст] / Б. Розовский // *Юридичний вісник України*. — 2012. — № 27. — 7–13 липня. — С. 6–7.
5. Геселев, О. Зміна пануючого праворозуміння як обов'язкова умова впровадження відновного правосуддя в Україні (філософсько-правовий аспект) [Текст] / О. Геселев // *Право України*. — 2010. — № 3. — С. 106–114.
6. Леже, Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход [Текст] / Раймон Леже. — М. : Волтерс Клувер, 2009. — 584 с.

Рекомендовано до друку кафедрою кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 23 від 19 липня 2012 року)

Надійшла до редакції 25.07.2012

Рожнова В. В. Верховенство права в системі принципів уголовного производства

Исследуются актуальные вопросы содержания принципа верховенства права, его места в системе принципов уголовного производства, соотношения с принципом законности. Рассмотрены отдельные положения нового Уголовного процессуального кодекса Украины в аспекте реализации принципа верховенства права.

Ключевые слова: принципы уголовного производства, верховенство права, законность.

Rozhnova, V. V. The Rule of Law in System of Principles of criminal Proceedings

In article topical issues of the maintenance of a principle of the rule of law, its place in system of principles of criminal proceedings, a ratio with a legality principle are investigated. Separate provisions of the new Criminal procedural code of Ukraine in aspect of realization of a principle of the rule of law are considered.

Keywords: principles of criminal proceedings, rule of law, legality.

